

Beton in het duinlandschap. Omstreden militair erfgoed en natuurbeheer in de duinen

Door den bouw van bunkers en andere militaire werken hebben de duinen van uw Vereeniging op sommige plaatsen erg geleden...¹

MICHEL PURMER

De bouw van de Atlantikwall in de Nederlandse kuststreek had niet alleen grote gevolgen voor de inwoners, maar ook het voor het duinlandschap. Beheerders van de natuur in de duinen werden daar na de oorlog mee geconfronteerd en hebben er tot op de huidige dag mee te maken. De bouw van de Atlantikwall vormt het begin van een nu al ruim 70 jaar durende worsteling van natuurbeheerders met overblijfselen uit de Tweede Wereldoorlog in de duinen. In dit artikel ga ik nader in op dit omstreden erfgoed. Niet alleen wil ik schetsen hoe deze worsteling plaats heeft gevonden aan de hand van gebieden van Natuurmonumenten, maar ook wil ik een aanzet geven tot discussie over de toekomst van dit erfgoed.²

DE ATLANTIKWALL LANGS DE NEDERLANDSE KUST

Vroeg in 1942 gaf het Duitse opperbevel opdracht voor de bouw van de Atlantikwall, een verdedigingslinie die zich uitstrekte van Noorwegen tot Zuid-Frankrijk. Deze kustverdediging bestond uit een keten van op zichzelf staande verdedigingswerken. In Nederland lag het zwaartepunt rondom strategische havens zoals IJmuiden, Vlissingen en Hoek van Holland.

Bij het eind van de oorlog in mei 1945 was dit gigantische werk nog niet voltooid. Wel waren er intussen vele duizenden bunkers gebouwd langs de Europese kust. Naast bunkers waren er loopgraven, prikkeldraadversperringen, mijnevelden, anti-tankmuren en tankgrachten aangelegd. Verspreid langs de Nederlandse kust trof men complete militaire landschappen aan, bestaande uit honderden bouwwerken variërend van houten barakken tot zware geschutsbunkers en van betonnen wegversperringen tot schuttersputjes.

Het is nog steeds relatief onbekend dat in de Nederlandse duinen zeer complete onderdelen van de Atlantikwall te vinden zijn. In de veelal beschermde natuurgebieden liggen, al

dan niet zichtbaar, stelsels van bunkers, loopgraven, grachten en anti-tankversperringen. Vaak is het complete militaire landschap nog aanwezig. Bij een landelijke beschouwing van wat er nog over is van de Atlantikwall blijkt deze, naast de omgeving van Vlissingen en Hoek van Holland, vooral in de natuurgebieden nog relatief gaaf en compleet aanwezig. Opvallend genoeg krijgen juist de complexen in de duinen minder aandacht dan de Atlantikwall-onderdelen buiten de natuurgebieden. Dat is deels te verklaren door de heersende opvattingen over de duinen. Al ver voor de Tweede Wereldoorlog beschouwden natuurbeschermers de duinen als het schoolvoorbeeld van nog oorspronkelijke natuur in Nederland (Van der Windt, 1995, p. 176). Vanaf het begin van de 20e eeuw werden duingebieden beschermd om hun natuurwaarde en om hun recreatieve belang. En juist bij 'de blanke top der duinen' legden de Duitsers de Atlantikwall aan.

NATUURMONUMENTEN EN VOORNES DUIN TIJDENS DE TWEDE WERELDOORLOG

Natuurmonumenten had in de oorlogsjaren nog maar weinig bezittingen in de duinen en

§ Het strand van Voornes Duin, 22 mei 1946. Het strand is bezaaid met allerlei restanten van bunkers en andere bouwwerken (foto: Gorter, fotoarchief Natuurmonumenten, 's-Graveland).

kreeg alleen in Voornes Duin te maken met de bouw van de Atlantikwall. Al in oktober 1940 moest rentmeester Van Iterson berichten dat de Duitse Weermacht 1000 m³ zand had weggehaald, waarvoor Natuurmonumenten uiteindelijk gecompenseerd werd met een vergoeding van 250 gulden.³

Ook de toegankelijkheid van de duinen werd al spoedig beperkt. Begin 1941 mochten op last van de Duitse bezetter geen wandelkaarten meer worden uitgegeven. De daadwerkelijke bouw van verdedigingswerken in de duinen begon in 1942. Ondertussen was er ook veel last van kap van hout in de duinen, ondanks een formeel verbod. Van Hoey Smith schrijft hierover aan Van Tienhoven: *Het eene oogeblik kappen zij voor camouflagedoeleinden, dan weer kappen zij voor bezems en dan wederom voor brandhout.*⁴

Tussen 1942 en 1945 was Voornes Duin afgesloten, zowel voor het publiek als voor de beheerder. In die jaren werden tientallen bunkers en barakken gebouwd maar ook betonwegen aangelegd. Direct na de oorlog was het voor de natuurbeheerders in het gebied nog niet mogelijk de schade aan de duinen zelf in

ogenschouw te nemen, dat kwam pas nadat de duinen in de loop van 1945 waren vrijgegeven.

DE ATLANTIKWALL IN DE WEDEROPBOUW- PERIODE 1945-1950

Na de bevrijding ontstond al snel discussie over de toekomst van het Nederlandse kustgebied. Er gingen duidelijke stemmen op voor een natuurfunctie. De oprichting van Nationaal Park Kennemerduinen in 1950 is daar een voorbeeld van. Maar in het kader van de wederopbouw waren er meer partijen geïnteresseerd in de ontwikkeling van het kustgebied. De directe kuststrook zelf was grotendeels ontdaan van bebouwing voor de bouw van de Atlantikwall. Naoorlogse architecten en stedenbouwers zagen in deze kaalslag een voordeel: er kon nu gewerkt worden aan een nieuw elan voor de kust. De nieuwe, moderne badplaats kon *in schoonere vorm en grootscher opzet verrijzen* (Bosma en Wagenaar, 1995, p. 466). Bij de herbouw van plaatsen als Scheveningen en IJmuiden zijn daartoe veel bunkers, tankgrachten, loopgraven en andere onderdelen van de Atlantikwall opgeruimd. Het slopen van de Atlantikwall begon snel.

In Den Haag waren de eerste bunkers al in de zomer van 1945 gesloopt (Ambachtsheer, 2002). Die sloop was geen geringe onderneming. Het gebruik van dynamiet gaf veel omgevingschade en was daarom lang niet overal mogelijk. Slopen van de Atlantikwall kostte dan ook veel geld. Om de Wederopbouw te faciliteren, stelde de overheid in 1946 de 'puinruimingsregeling' in, waardoor lagere overheden 90% van de sloopkosten vergoed kregen, mits de sloop ten goede kwam aan de Wederopbouw. In de praktijk betekende dit vooral sloop voor woningbouw, waterstaat, infrastructuur en industrie. In de steden en dorpen verdween de Atlantikwall letterlijk uit het straatbeeld. In de duinen, maar ook in bijvoorbeeld parken, kon geen beroep worden gedaan op de puinruimingsregeling. In deze gebieden is dan ook veel meer bewaard gebleven.

Hoe ging dat bij de beheerders van de duinen? Zij begonnen najaar 1945 met het opnemen van de schade. En die was niet gering: *De aan-*

leg van de 'Atlantikwall' bracht met zich mede, dat de gehele duinstrook min of meer ernstig werd geschonden, soms onherkenbaar verminkt. Talloze bunkers zijn aangebracht...tal van wegen werden aangelegd... hierdoor toch zijn verscheidene belangrijke natuurgebieden...zo gemakkelijk toegankelijk geworden, dat de rust er ernstig werd verstoord, ten nadele van flora, fauna en landschap. Met name geldt dit o.a. voor de wegen in Voorne's Duin... aldus Victor Westhoff, in zijn verhaal over de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog voor natuur en landschap in Nederland (Westhoff, 1953).

Het is nog maar nauwelijks voor te stellen welke chaos in de duinen werd aangetroffen. Zeker voor de duinbeheerders zal het een schokkend weerzien met de duinen geweest zijn. Los van alle bouwwerken lagen de gebieden bezaaid met prikkeldraad, munitie en schuttersputjes. Kort na de oorlog werd het losse materiaal zoals het prikkeldraad zo goed mogelijk opgeruimd. Een apart probleem vormden de talloze mijnen. Zo waren er in de

Anti-tankmuur met sporen van vraat in Nationaal Park Zuid-Kennemerland, 2013. In de jaren 90 van de 20e eeuw was de overwoekering door met name klimop veel groter. Door de begrazing van onder andere damherten is de overwoekering van de anti-tankmuur sterk teruggedrongen (foto: Michiel Purmer).

Amsterdamse Waterleidingduinen mijnevelden gelegd, waardoor openstelling voor wandelaars onmogelijk was. Pas in mei 1946 werd het duingebied mijnenvrij verklaard en weer opengesteld voor recreanten (Baeyens en Duyve, 1991).

Voor Voornes Duin leek Natuurmonumenten optimistisch, blijkens een beschrijving in het jaarverslag: *In de buitenduinen van Voorne werd een aantal bunkers gebouwd, die, naar wij hopen, langs natuurlijke weg, d.w.z. door overstuiving, aan het oog onttrokken zullen kunnen worden* (Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, 1949, p. 63).

In praktijk waren er nogal wat problemen in Voornes Duin. Ook hier waren er de alom aanwezige munitie en mijnen. Maar daarnaast waren er bureaucratische discussies met diverse overheidsinstellingen over het eigendom van de bunkers en over wie voor de kosten van eventuele sloop moest opdraaien. Ondertussen hield de voorzitter van Natuurmonumenten, Pieter van Tienhoven, zich persoonlijk bezig met de Voornse bunkers. Hij won voorjaar 1946 informatie in bij het Belgische bedrijf Edouard Denys over de mogelijk-

heden van het laten verzinken van bunkers. Van Tienhoven was op dit spoor gekomen via Leon Lippens, de latere burgermeester van Knokke en stichter van natuur reservaat Het Zwin: *Het is de firma S.N.E.E.D., mr. Ed. Denys....die het verdelgen der bunkers voor ons heeft aangenomen...Een bunker van 1.500 m³ ongeveer is vier meter diep gezonken en het zand dat daarvoor werd uitgehaald heeft gediend om een andere bunker van dezelfde mate te bedekken....Het procédé is merkkelijk goedkooper dan het doen springen en weghalen van de brokken.*⁵

Hoe dit contact met België is afgelopen, is niet bekend, maar toch overheerste in de eerste jaren na de oorlog het optimisme. De wederopbouw kwam op gang en er was groot vertrouwen in het herstellend vermogen van de natuur. Dat achter dit optimisme een worsteling schuilging met de letterlijke hardheid van Duits beton en juridische haarkloverij met diverse instanties blijkt wel uit de verhalen uit Voornes Duin. Toch werden de eerste jaren na de oorlog in de duinen zoveel mogelijk tastbare herinneringen aan de Duitse bezetting verwijderd.

§ Een kleine bunker van het type Tobruk in de duinen bij IJmuiden (foto: Natuurmonumenten/Martin Stevens).

§ Zogenaamde Walzkörpersperre (wegdoorgang die kon worden afgesloten door kantelbare betonblokken) met bijbehorende betonweg in Nationaal Park Zuid-Kennemerland. Dit was het zuidfront van de Festung IJmuiden. Dit soort wegvsperringen zijn inmiddels ook op internationaal niveau erg zeldzaam (foto: Michiel Purmer).

DE ATLANTIKWALL IN DE DUINEN TUSSEN 1950 EN 1970

In de periode na 1950 werden weinig woorden vuilgemaakt aan de Atlantikwall. Nadruk lag in deze jaren op het herstel van de natuur in de Nederlandse duinen en wel op zo'n manier, dat een groeiende stroom recreanten daarvan kan genieten.

Vooraf in de zeereep ging de sloop van bunkers door. Door de storm van februari 1953 waren grote delen van de duinen van Voorne afgeslagen. Sommige bunkers waren hierdoor weer bloot komen te liggen, terwijl ze juist in de jaren daarvoor waren ondergestoven. Waterschap Brielse Dijkkring liet in 1955 bunkers in de duinen afbreken, wat wellicht samenhangt met de gevolgen van de genoemde storm. In 1968 nam hetzelfde waterschap zich voor de Duitse verdedigingswerken aan de kust bij Voorne definitief op te ruimen. Natuurmonumenten liet kort na de eerste besprekingen schriftelijk weten: *...dat onze vereniging in het algemeen bezwaar heeft tegen het opruimen van bunkers, die al gedurende meer dan 25 jaar in het duingebied zijn geïntegreerd en in vele gevallen zelfs volledig zijn ondergestoven en daardoor aan het oog onttrokken. In dit verband dient nog te worden opgemerkt, dat ook vroeger reeds, zowel kort na de oorlog als op een later tijdstip, doch inmiddels weer verscheidene jaren geleden, is besloten tot het laten rusten van deze bunkers.*⁶

Het ging om de bunkers in het binnenduin. Voor de bunkers in de zeereep stemde Natuurmonumenten toe in sloop, mits de werkzaamheden vanaf het strand geschieden en de achtergebleven gaten niet met zand uit de binnenduinen werden opgevuld. Deze correspondentie over Voornes Duin vormt de vroegste schriftelijke bron die ik vond waarin behoud van bunkers wordt voorgestaan. Bij de wens tot behoud van bunkers speelde het erfgoedmotief geen rol, maar ging het vooral om behoud van rust in het gebied. Het is een argument dat we nog vaker zullen tegenkomen.

Buiten natuurgebieden zien we voorbeelden van civiel en militair hergebruik van Atlantikwallrestanten. Particuliere grondeigenaren hebben de bunkers vaak laten liggen, simpelweg omdat de eerder genoemde administratieve rompslomp te groot was om werkzaamheden betaald door de overheid te laten uitvoeren, of omdat ze sloop zonde van het geld en de moeite vonden. Het verzinken of aanzanden van bunkers, zoals wel uitgevoerd door overheden en Natuurmonumenten, lijkt door particulieren weinig te zijn toegepast.

DE ATLANTIKWALL IN DE DUINEN 1970-HEDEN

In de jaren 1970 bleven de nog zichtbare verdedigingswerken in de duinen onderwerp van discussie, waarbij vooral bij de natuurbeheerders het ecologisch getinte wildernisar-

§ Aangezande bunker in Voornes Duin. Overwinterende vleermuizen maken gebruik van dit soort onderkomens.

gument aan kracht won: het herstellen van de natuurlijke situatie in de duinen. Daar pasten de relictten uit de voorbije oorlog zeker niet in. Intussen breidde Natuurmonumenten haar grondbezit in de duinen uit door de aankoop van gebieden in Zuid-Kennemerland en bij Haamstede. Beide gebieden werden gekocht van particulieren en met de koop kwamen dan ook uitgebreide militaire complexen uit de Tweede Wereldoorlog mee.

Staatsbosbeheer pakte het onderwerp voor de duingebieden tussen Wassenaar en Katwijk grondig aan met een inventarisatie van de bunkers in de genoemde kuststrook (Staatsbosbeheer, 1978). Mede op basis van deze gegevens ontwikkelde Staatsbosbeheer een visie op de bunkers in de duinen. Voor het grootste deel van de nog aanwezige bunkers werd sloop voorgesteld. Praktisch wijst het rapport op de problemen met vandalisme, spelende jeugd, ongelukken en de kosten van onderhoud. Het belangrijkste argument lijkt toch vooral natuurherstel: *De aanwezigheid van bunkers doet afbreuk aan het natuurlijke duinlandschap en kan pas in de oorspronkelijke staat worden teruggebracht indien de bouwwerken verdwijnen* (Staatsbosbeheer, 1978, geen paginanummer). Al zijn deze voornemens in praktijk niet overal uitgevoerd, veel verdween in deze periode.

Voor Natuurmonumenten in Zuid-Kennemerland gold een ander verhaal. Hier was

behoud van de bunkers het beleid, hoewel dit niet schriftelijk is vastgelegd. Midden jaren 80 was het Hoogheemraadschap bezig bunkers te slopen in de kustzone van Kennemerland, waarbij veiligheid en toerisme als argument werden gebruikt. Medewerkers van Natuurmonumenten hebben toen letterlijk de machines tegengehouden op de eigendomsgrens van Natuurmonumenten. Het behoud van de bunkers was hierbij vooral ecologisch gemotiveerd: de gebouwen waren toen al bekend als geschikte overwinteringplekken voor vleermuizen. Daarnaast vreesde Natuurmonumenten dat sloop te veel versterking gaf.⁷ In deze tijd werd Natuurmonumenten nog wel gevraagd om de zichtbare herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog op te ruimen. Vanwege eerder genoemde argumenten is dat echter nooit gedaan. In aangrenzende gebieden, bijvoorbeeld in dat van de Provinciale Waterleidingmaatschappij Noord-Holland (PWN), ging de sloop van bunkers in deze periode wel door. Herstel van ecologie was het voornaamste argument. Het is in deze periode dat natuurontwikkeling steeds grootschaliger werd toegepast in Nederland. Vooral in de jaren 1980 en 1990 bood natuurontwikkeling een technisch instrument om oorspronkelijke natuur te herstellen (Van der Windt, 1995). Overigens nam Natuurmonumenten een genuanceerd standpunt in tijdens de hoogtijdagen van de natuurontwikkeling: naast

procesnatuur bleef door de mens beheerde natuur essentieel. Het is verleidelijk het terughoudende beleid ten aanzien van sloop van bunkers in de duinen in dit licht te zien.⁸

De laatste tien jaar is de belangstelling vanuit de erfgoedhoek en vanuit de samenleving sterk toegenomen, wat gevolgen begint te krijgen voor het beheer van natuurgebieden. Dit klinkt onder andere door in de natuurvisies die vanaf 2000 verschenen, waarin de restanten van de Atlantikwall nu zijn opgenomen bij de opsomming van cultuurhistorische waarden.⁹

Ook het publiek interesseert zich steeds meer voor de Atlantikwall. Dit leidt tot rondleidingen en thematische excursies in de terreinen die vaak door externe vrijwilligers gegeven worden. De keerzijde is dat de bunkers, maar ook achtergebleven munitie, in toenemende mate minder gewenst publiek trekken, zoals illegale metaaldetectorzoekers.

DRIE ONTWIKKELINGSSTRATEGIEËN

Onderstaande tabel vat de omgang met bunkers sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog in natuurgebieden samen. De terreinbeheerders zien zich 70 jaar na de bevrijding

geconfronteerd met erfgoed dat in toenemende mate gewaardeerd wordt, maar waarvoor nog geen pasklare toekomstvisie bestaat. Toch blijken bij nadere beschouwing voorbeelden uit binnen- en buitenland onder te verdelen in een drietal mogelijke ontwikkelingsstrategieën.¹⁰

Musealisering

Van Frankrijk tot Noorwegen zijn in de afgelopen tien jaar, vooral door particulieren, Atlantikwallmusea gesticht. Deze zijn vooral in afzonderlijke bunkers te vinden en zelden gecombineerd, laat staan geïntegreerd met natuurbeheer. Een zeldzaam voorbeeld waar dat wel het geval is, vinden we in België in het Domein Raversijde bij Oostende. De Belgische koninklijke familie heeft hier persoonlijk de duinen en de daarin aanwezige verdedigingswerken uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog behouden en behoed voor ontwikkeling en bebouwing. Sinds de jaren 1980 is het duingebied eigendom van de provincie West-Vlaanderen. De bunkers zijn goed onderhouden en hier en daar is het geschut weer teruggeplaatst. In de bunkers geven diorama's met poppen, meubels en gebruiksvoorwerpen een beeld van het dagelijks leven tijdens de oorlog.

Periode	Natuurbeeld	Atlantikwall	Omgang met bunkers
1945-1950	Herstel natuurlijkheid duinen	Opruimen 'los' materiaal zoals prikkeldraad en mijnen	Sloop, maar vooral ook aanzanden
1950-1970	Natuurbeheer in toenemend aantal duinreservaten	'We hebben geen bunkers'	Hergebruik of passief beheer
1970-2000	Natuurontwikkeling	Ecologisch gebruik, waar nodig sloop	Vleermuizenverblijf
2000-heden	Meer aandacht voor cultuurhistorie in de duinen in combinatie/conflict met natuurontwikkeling	Cultuurhistorie krijgt aandacht, maar sloop komt nog voor	Meer aandacht, maar nog geen/weinig aanpassingen beheer

 Omgang met de Atlantikwall in de duinen in verschillende periodes.

Overgang van een anti-tankmuur naar een anti-tankgracht in het zuidfront van de Festung IJmuiden in Nationaal Park Zuid-Kennemerland. De anti-tankgracht is een goed voorbeeld van een niet-gebouwde, zogenaamde ‘zachte’ structuur die deel uitmaakt van het militaire landschap van de Atlantikwall alhier (foto: Natuurmonumenten/Martin Stevens).

Het beheer van de gebouwen, zowel van het exterieur als van de museale opstelling in het interieur, is intensief. De natuurwaarden zijn in het Atlantikwall-openluchtmuseum ondergeschikt aan het erfgoed. Elders op het Domein Raversijde is dat overigens omgekeerd: in het park- en natuurgedeelte van het gebied worden bouwwerken uit de Tweede Wereldoorlog zelfs nog altijd afgebroken ten gunste van natuurontwikkeling (Deseyne, 2005). In dat opzicht is de scheiding tussen erfgoed en groen in Raversijde nogal scherp.

Wildernisnatuur

In dit scenario worden de zichtbare restanten uit het verleden zoveel mogelijk aan het zicht onttrokken. Dit hoeft niet altijd sloop te betekenen: veel vaker zijn bunkers verzonken of toegedekt. Veel toegedekte bunkers zijn nog

herkenbaar als met bomen beplante heuveltjes in de duinen.

De wildernisvariant is in relatief veel duingebieden in Nederland terug te vinden, wat logisch is gezien het overheersende wildernisdoel voor de duinen. Het Voornes Duin is een goed voorbeeld bij Natuurmonumenten. Hier staat de ontwikkeling van de natuurpotentie van de duinen voorop en speelt de menselijke invloed een ondergeschikte rol. De keuze is hier gemaakt om in de beleving van het gebied de natuuraspecten van het gebied te benadrukken.¹¹

Ruïnelandschap

Het ruïnescenario ontstaat in die gebieden waar van bewuste sloop of wegwerken in het verleden is afgezien, maar ook weinig of geen actief beheer plaatsvindt van de bunkers.

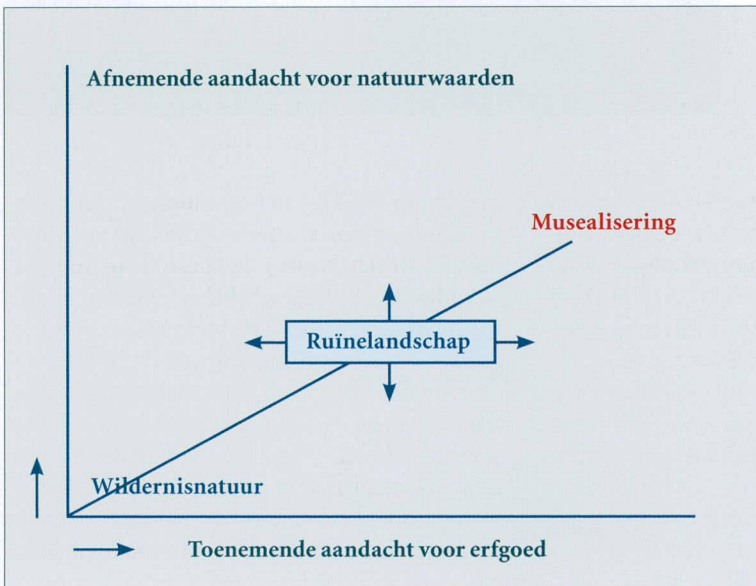

§ Domein Raversijde, België. Met een audiofoon via een route door het museale deel van het domein (foto: Michiel Purmer).

Karakteristiek voor dit scenario is dat de restanten van de Atlantikwall als elementen in het landschap zijn blijven liggen. Het achterwege laten van actief beheer kan leiden tot een romantische, ruïneachtige uitstraling. Het zuidfront van de Festung IJmuiden in het Nationaal Park Zuid-Kennemerland is een goed voorbeeld.

Waar restanten van de Atlantikwall in druk bezochte gebieden liggen, zijn vaker maatregelen voor behoud of voor de veiligheid genomen. Voorbeeld vormen de restanten van een kustbatterij op het Deense Waddeneiland Rømø. Hekwerken zijn op de bunkers geplaatst om valpartijen te voorkomen en zelfs de observatieplaats in een Tobruk bункertje is met een betonnen plaat afgesloten.

Kenmerkend voor de bunkers in dit scenario is dat ze soms zeer opvallend in het landschap aanwezig zijn, maar slechts zelden zijn voorzien van informatie. Het bijzondere evenwicht tussen cultuur en natuur dat in dit scenario kan bestaan, is echter kwetsbaar en ook hier zullen uiteindelijk keuzes gemaakt moeten worden. Onderstaand schema plaatst de drie scenario's ten opzichte van de aandacht voor het erfgoed

§ Scenario's en de aandacht voor erfgoed, afgezet tegen de afnemende aandacht voor natuurwaarden.

§ Bunker in een natuurgebied op het Deense Waddeneiland Rømø. Alhoewel er geen informatievoorziening is, zorgen een hek en een betonplaat in een Tobruk-observatiebunkertje voor veiligheid (foto: Michiel Purmer).

§ Commandobunker aan de rand van de duinen bij Slot Haamstede. Van hieruit voerden de Duitsers het commando over alle verdedigingswerken op Schouwen. De kolossale bunker heeft als bijnaam de Walvisbunker. Zichtbaar op de foto zijn de scheuren in het betonwerk; ook hier moet worden nagedacht over het toekomstige beheer van het gebouw (foto: Natuurmonumenten/Rob Doolaard).

en voor natuur. Het ruïnescenario neemt een middenpositie in tussen de aandacht voor erfgoed en natuur waarbij zowel erfgoed als natuur de overhand kunnen krijgen en het evenwicht enigszins flexibel is. Bij het musealisering-scenario en het wildernis-scenario is er duidelijk een keuze gemaakt of voor erfgoed of voor natuur en is geen sprake van een evenwicht tussen natuur en cultuur.

EEN TOEKOMST VOOR DE ATLANTIKWALL IN DE DUINEN?

Wat leert dit de terreinbeheerders voor het

omstreden erfgoed in hun duingebieden? Om te beginnen wordt aan de restanten van de Atlantikwall steeds meer een cultuurhistorische waarde toegekend. Het betreft hier niet alleen de overbekende bunkers maar ook structuren en elementen als loopgraven en wegen. Daarnaast is ook vaak, door de ligging in een natuurgebied, de landschappelijke context bewaard gebleven. Voor losse onderdelen buiten de natuurgebieden is dat over het algemeen minder het geval, hoewel daar uitzonderingen op bestaan zoals het goed bewaarde landfront van de Festung Vlissingen.¹² De tijd lijkt rijp

om dit erfgoed bewuster een plek te geven in het terreinbeheer. Zowel in de erfgoedwereld als bij de overheid neemt de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog en het bijhorende omstreden erfgoed toe. Zo is de Atlantikwall een van de zeven Erfgoedlijnen van de Provincie Zuid-Holland. De provincie heeft geld beschikbaar gesteld om te werken aan benutten, beleven en beschermen van dit Tweede Wereldoorlogerfgoed (Provincie Zuid-Holland, 2013). Hier liggen concrete kansen voor terreinbeheerders.

Er lijkt een zekere urgentie te bestaan om iets met de Atlantikwall in de duinen te doen vanwege allerlei geluiden en ontwikkelingen uit de samenleving zelf. Zowel positief als negatief neemt de aandacht voor sporen van de Duitse bezetter in de duinen toe. Van munitiezoekers tot enthousiaste vrijwilligers die een bunkercomplex willen restaureren, het vraagt om een reactie van de terreinbeheerder.

In de afgelopen 70 jaar is een bijzonder evenwicht ontstaan tussen cultuurhistorie en natuur. Voor de omgang met dit militaire landschap in de nabije toekomst is een visie nodig. Het huidige beeld is immers vooral door

toeval ontstaan en is nog aan bedreigingen en veranderingen onderhevig. En zoals ook geldt voor een ruïne van een gebouw zal nietsdoen onherroepelijk leiden tot verdwijnen van het object. Dat geldt niet alleen voor de betonnen werken maar zeker ook voor de 'zachte' structuren zoals loopgraven en schuttersputjes. Er moet op korte termijn nagedacht gaan worden over herstel en restauratie van de Atlantikwall-restanten, waarbij een passende restauratiefilosofie gezocht moet worden. Is de ontwikkeling van de natuur in de duinen strijdig met het behoud van de restanten uit de Tweede Wereldoorlog? Dat zal plaatselijk zeker het geval zijn. Maar in natuurgebieden waar het omstreden erfgoed nog prominent aanwezig is, zijn er eveneens volop kansen voor de terreinbeheerder om zich met dit erfgoed te profileren en daarmee aan de groeiende behoefte uit de samenleving te voldoen. Hierbij is het verstandig de restanten op (inter)nationale schaal te bekijken, zowel binnen als buiten de natuurgebieden. Het veld is juist op het gebied van de Atlantikwall zeer versnipperd, zoals de op diverse plekken ontstane kleinschalige musea laten zien. Een landelijk overzicht, bij voorkeur met

§ Duitse bunker hergebruikt als uitzichtpunt in Volgerland, Zuid-Holland (foto: Michiel Purmer).

§ Diverse duinbeheerders bij elkaar op de bunkerdag 10 september jl. In de middag werd de bunkerroute De Punt bezocht (Zuid-Holland), met onder andere dit recent nagemaakte geschut (foto: Michiel Purmer).

een waarderingskader, kan helpen op lokaal niveau de juiste keuzes te maken. Een goede start was de onlangs gehouden *bunkerdag* waarbij verschillende natuurbeheerders, van Schiermonnikoog tot Zeeland en van Natuurmonumenten tot Staatsbosbeheer, met elkaar kennis, informatie en vooral ervaringen hebben uitgewisseld over de Atlantikwall in hun gebieden.¹³

Juist de landschappelijke context en de complexiteit van onderdelen van de Atlantikwall in natuurgebieden vormen een belangrijke meerwaarde voor behoud. In het ruïne-scenario zijn volop kansen om het beste uit de natuurvisie en erfgoedvisie te combineren. Het zou mooi zijn als het spreekwoordelijke *Belvedere-adagium Behoud door ontwikkeling* kan worden aangepast in *Behoud door natuurontwikkeling* en het omstreden erfgoed, ruim 70 jaar na de bouw, niet langer alleen een lastige herinnering uit een bezwaard verleden is.

Concrete in the dunes: contested military heritage and nature conservation in the dunes

After the Second World War, the Dutch shoreline and coastal areas were full of remains of the German coastal defense system, the Atlantikwall. The remains consisted of trenches,

pillboxes, antitank walls, mines etc. This article focuses on the postwar development of these controversial military structures in nature conservation areas. In these nature reserves in the coastal areas, impressive remains of the Atlantikwall have been preserved.

The first part of this article describes the postwar history of the Atlantikwall in Dutch coastal nature reserves. What happened to these military structures? Which decisions were taken with regard to the remnants of the Atlantikwall by the conservationists? And did the Atlantikwall obstruct the natural development of the dunes? What is the present state of conservation of these military structures in the dunes?

The second part outlines some possible scenarios for the future management of these controversial military structures in the coastal nature reserves. The three presented scenarios range from developing them into museological objects and creative reuse to active demolition of the structures. As such it is an interesting example of a discussion on the interface of nature and culture.

NOTEN

1. Brief van rentmeester Van Iterson aan Van Tienhoven, d.d. 28-6-44. G.A. Amsterdam,

- Archief Vereniging Natuurmonumenten inv.nr. 690. De uitspraak betreft Voornes Duin.
2. Basis voor dit artikel is promotie-onderzoek dat de auteur verricht aan de Vrije Universiteit Amsterdam met als onderwerp de relatie Natuurmonumenten en erfgoed. De omgang met het omstrede(n) erfgoed in de duinen vormt een van de casestudies.
  3. Brief van F.H.G. van Iterson aan kantoor Amsterdam, d.d. 11-10-1940. G.A. Amsterdam, Archief Vereniging Natuurmonumenten inv. nr. 1842 en brief van kantoor Amsterdam aan F.G.H. van Iterson, d.d. 16-4-41, G.A. Amsterdam, Archief Vereniging Natuurmonumenten inv.nr. 1842.
  4. Brief van J. van Hoey Smith aan P.G. van Tienhoven, d.d. 12-1-1942. G.A. Amsterdam, Archief Vereniging Natuurmonumenten inv.nr. 1845. Van Hoey Smith was grootgrondbezitter op Voorne en had Natuurmonumenten in 1927 een gedeelte van de duinen in zijn eigendom geschonken. Hij correspondeerde veel met de toenmalige voorzitter van Natuurmonumenten, Van Tienhoven. Zie ook Gorter, 1986, p. 63.
  5. Brief van Leon Lippens aan Van Tienhoven, d.d. 9-4-1946, in G.A. Amsterdam, Archief Vereniging Natuurmonumenten, inv.nr. 1847.
  6. Brief van Van Soest aan Waterschap de Brielse Dijkkring, d.d. 29-4-1968, in: G.A. Amsterdam, Archief Vereniging Natuurmonumenten, inv. nr. 1873.
  7. Mondelinge mededeling Ruud Luntz. Interview en veldbezoek met Ruud Luntz, 29 oktober 2013.
  8. De positie van Natuurmonumenten staat beschreven in Van der Windt, 1995, p. 209.
  9. Vereniging Natuurmonumenten, 2003. De vertaling in concrete beheermaatregelen is overigens nog summier.
  10. Aan deze internationale vergelijking hoop ik binnenkort in een uitgebreidere publicatie aandacht te besteden.
  11. Zie bijvoorbeeld de wandelroutes, gebiedsinformatie en beschreven projecten bij het gebied Voornes Duin op de website van Natuurmonumenten, www.natuurmonumenten.nl.
  12. Zie Warmerdam, 2014 voor een voorbeeld van een inventarisatie in de Amsterdamse Waterleidingduinen, waarbij ook de structuren en elementen buiten de bunkers veel aandacht kregen.
  13. Georganiseerd door de Natuurmonumenten Academie op 10 september 2015.

LITERATUUR

- AMBACHTSHEER, H. (2002). Grijs erfgoed. De villa Koot. In: VAN TILBURG, B.A. ET AL. (RED). Een trapgevel in Potsdam. Jaarboek Monumentenzorg, 2002. Waanders, Zwolle, pp. 174-177.
- BAEYENS, G. EN J. DUYVE (1991). Lezen in het duin. Historie en landschap van de Amsterdamse Waterleidingduinen. Gemeentewaterleidingen Amsterdam en Stadsuitgeverij Amsterdam, Amsterdam.
- BOSMA, K. EN C. WAGENAAR (RED) (1995). Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en wederopbouw van Nederland. NAI uitgevers, Rotterdam.
- DESEYNE, A. (2005). 100 jaar Koninklijk Domein Raversijde. Provincie West-Vlaanderen, Brugge.
- PROVINCIE ZUID-HOLLAND (2013). Erfenis, erfgoed en erfgoed. Uitvoeringsprogramma Erfgoedlijnen 2013-2016. Den Haag.
- STAATSBOSBEHEER (1978). Bunkers in het duinlandschap. Uitgave in samenwerking met Grontmij.
- VEREENIGING TOT BEHOUD VAN NATUURMONUMENTEN IN NEDERLAND (1949). Jaarboek 1941-1949. Amsterdam.
- WARMERDAM, N.W.T. (2014). Sporen van de Atlantikwall. Natuuronderzoek 2014-1, pp. 6-7.
- WESTHOFF, V. (1953). Natuur en Landschap. In: BOLHUIS, J.J. VAN ET AL. (RED) (1949-1953). Onderdrukking en Verzet, aflevering 41, pp. 349-362.
- WINDT, H.J. VAN DER (1995). En dan, wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990. Boom, Amsterdam/Meppel.